

“УГААЛГА”

Архи – ажалай, ами наһанай дайсан

Нэгэ аймагай больницада саа (паралич) үбшэнөөр үбдэһэн хүн хэбтэбэ. Хүдэлжэшье, дуугаржашье шадахагүй, ухаанииньсье муудашаһан. Тэндэхи эмшэд нилээд удаан туйлай ехэ оролдолго гаргажа, хүл дээрэнь бодхообо. Тэрэнь таһаг, коридор соогуур ябадаг, ямаршьегүй хөөрэлдэдэг болоод, больницаһаа гарахань ойртоод байба. Тэрэнэй нэгэ нүхэр хахад литртэй ерэбэ ха юм. Тэрэнээ хоюулаа нэмээхэн уужа, “жаргабад” ха. Тээд үбшэн хүниинь тэрэ үдэшэндөө муудажа, үглөөдэрынь үхэшөө нэн. Һайн нүхэрынь ерэжэ, нүхэрөө баярлуулбаб гээд, “алажархёо” бшуу даа.

Зүгөөр ямар заншалтай болошоо гээшэб залуушуулнай? Хахад “харагүйл” һаа, нүхэр бэшэ гэжэ ойлгодог зон ехэл олон. Яагаад хэр угһаа хойшо нохойн эдихэгүй “хара уһагүйгөөр” хани нүхэд болоод, хамаг хэрэг үйлэээ бүтээгээд ябаа зон гээшэбибди?

Нэгэ залуу хүн намда хандажа иимэ юумэ асууба: “Барилгада ябадаг хүм. Хүсэд шадахагүй нэгэ ажалдам хамһалсаад үгыш гэжэ нүхэртөө хэлэхэдэм, хахадые табяа һааш, туһална аабзаб гээ. Хахад литр архи табихаһаа бэшэ аргам болибо. Тэрэнэйнгэ дууһахада, үшөө нэгые асарха баатай болобоб. Ажалаа хэжэ бирахаяа болёод, үглөөдэрынь баһа хахадые уулган болобо. Хоёр-гурбан саг соо бүтээхэ ажалаа арай шамай гурбан үдэр соо хэжэ дүүргэбэб. Яаха хүн гээшэбиб, хахадгүйгөөр юушье бүтээхэ, олохо аргагүй лэ. Архинца болошоно гүб гэжэ айнаб”.

Хүнүүдээр хөөрэлдэхэдэ, иимэ “заншал” нилээн дэлгэрэнхэй шэнги байдаг. Үбгэ наһан болоһон колхозник ойһоо түлээ асарха гэбэл, колхозойнгоо машинын жолоошондо хахадые табиха уялгатай гэхэхээ эхилээд,

хахад литр “тоһодолгогүйгөөр” юумэн бүтэхээ болёо гэжэ хэлсэхэ юм. Хаража байхада, хүнүүд ууха шалтагаанаал бэдэржэ ябаха юм: жэл бүри үендөө хүрэлгэ, дээдэ һургуулида шалгалта үгэлгэ, һургуулияа дүүргэлгэ, гэрлэлгэ, үхибүүтэй бололго, шэнэ хубсаһа абалга, үнгэрхэдөө, хүнэй һаһа баралгашье тэмдэглэхэ гээд ууха юм. Баярлахадаа ууха, уйдахадаа ууха.

Юунэй “угаалга” гэжэ бии болошоо гээшэб! Муухай болоһон юумээ угаадаг гээшэ ааб даа. Шэб шэнэхэн, “зүүһнээ гараһан”, һайн һайхан юумээ угааха гэлсэхэ. Газар үмхөөд, гахайтай зэргэлээд шабар соо унашаһан аад, хубсаһаяа угааха гэхэгүй, хотоёо “галзуу уһаар” угааха гэхынь үзөө һэм.

Августын 14-дэ Хяагтын тракт дээрэ “Москвич” машина урдаһаань ябаһан томо ашаанай машиные мүргэжэ низаршоод, досоонь һууһан хоёр хүнэй нэгэнэйн тархинь биса буушаһан, нүгөөдэнь ехээр гэмтэшһэн, мэдэрэлгүй юумэдые городой больница асараа һэн. Машинань шэб шэнэхэн, номершьегүй байгаа. Тэрэ хоёрһоо архиин үнэр гутажа байһаарнь бодоходо, шэнэ машинаа “угаагаад” гараһан бололтой.

Хамтын байрада байдаг студентүүд олон аад, хойно хойноһоо һубаряаад лэ түрэхэн үдэрөө тэмдэглэбэбди гэжэ ууха. Хэды студентүүд һургуулиһаа гаргагдадаг гээшэб! Архидалгада хабаадалсаагүй нүхэдөө нүхэдгүй, хибсагар гэлсэхэ, хүсөөрөө барижа шудхахын һэдэлгэ гаргадагшье хүйхэрнүүд байдаг. Нэгэ һургуулиин директор (март соо һэн ха) районой центр ошоһон аад, үдэшлэн тээ пальтошье, малгайшьегүй юумэ ерэбэ. Хөөрэхэдөө, нэгэ нүхэрэйдөө орон гэхээм, хэды хүн архидажа һууба. Тэдэнэр намайе баалажа, архи шудхаха гээд, шүдээ таһа зуугаад байһам, энгэр уруум хуу адхажархёо. Ябаха гэхэдэм, табяагүй, тэрьедэхэ гэхээм, малгай, дэгэлым үгөөгүй гээ һэн.

Буряад зоной дунда анха саһаа хойшо архидалга ехээр дэлгэрээгүй юм. Зунай сагта һүнэйнгөө архи оло дахин ууһан хүниие архинша гэжэ тоолодог һэн. Айрагай

хуряагдахааа хойшо (октябрь багаар), июнь соо дахин гаратарнь архи гээшье нюдэндөөшье харадаггүй байгаа юм. Архида орожо, алкоголик болоһон хүн оройдоошье байгаагүй даа. Буряад зоной байдалтай танилсаһан ородой эрдэмтэд хэлэхэдээ, буряадууд архида дурагүй арад гэһэн байдаг. 19 зуун жэлдэ архидалгатай тэмсэхэ ябадал ехэ шангаар табигдаһан байгаа. 1822 ондо баталагдаһан “Степное уложение” гэжэ буряадай өөһэдын дотороо хуулинь хадаа “Хэншье өөрын дураар мүнгэнэй болон хүнэй архие худалдаагаар болон эрилтээр абажа уухагүй. Хэрбээ түрын найрта уригдаһан хаа, 40-һөө дээшэ наһатан зэргэтэйгээр ууха. 40-һөө доошо наһатанай архи уухань огто хоригдоно. Түрэ найргүй газарта архи уугаа хаань, 40-һөө доошо наһатаниие һайжаруулхын тула хэбэй бургааһаар 15 дахин сохижо хэхээхэ... һогтуу хүнэй гэм хээ хаа, һогтуугай эндүү дээрэ тооложо болохогүй, элүүр хүнэй жэшээгээр шиидхэхэ гэһэн байдаг.

Совет засагай тогтоһоной һүүлээр архи гээшэ хорон, манай арад зон архидаха ёһогүй гээд шангаар тэмсэдэг хэн. 1930 гаран онуудта Хэжэнгын аймагта хүдэлжэ байхадам, аймагай ноёд ганса нэгэн хүниие суглаанай үмэнэ гаргаад, шамайе архин үнэртэй ябаа гээ хэн гэжэ хүлгэ адхуулжа байгша бэлэй. Мүнөө тиимэ эридээр, хуруу хухадгүйгөөр хинадаг гээшэ гү?

Шиирэг зоной уухаһаа гадна һургуулин үхибүүд, эхэнэрнүүд ууна гэжэ зоншье хэлсэдэг. Архида ороошод (алкоголик болоошод) хэтэрхэдээ одеколон, нашатырна спирт, денатурат гэхэ мэтэ дайралдаһан юумээ ууна гэлсэдэг. Денатурат уу ууһаар түрүүн һохор болоод, һүүлээрнь уданшьегүй үхэхэнь үхөө хэн. Гурбан трактористнууд тормозной жидкость уугаад, нэгэниинь үхэжэ, хоёрынь больницада ороһон ушар мэдэхэб.

Революциһаа урагша буряад зон яра, хүйтэн хи, уушханай ханяадан гэхэ мэтэ халдабарита үбшэнүүдээр нэрбэгдэн хюдагдадаг байһан ааб даа. Хорёод гаран онуудаар ангиин дайсад хорото һэдэлгэ гаргажа түйлай ехэ

тодхор татадаг нэн. Миниил ханахада, хэтэрхэйгээр архидалгамнай дурсагдаһан аюулнуудһаа нэгэшье доошогүй хоро асаржа байна. Совет засаг арад зонойнгоо элүүр энхын түлөө оролдоно, саглашагүй ехэ зөөри гаргана. Тиигэжэ байхадань, хахад литрэй хоолой уруу тархия шэхэжэ, ашыень харюулха юм даа? Оңдоо хүнэй бээдэ хүрэжэ, хорлолто хэжэ байһан хүниие хуулиин харюусалгада хабаадуулдаг, хинамжада абадаг гээшэ ааб даа. Хамаг зоной хараһаар байтар, архинша хүнүүд өөрынгөө бэеые хутагаар һээшэжэ байгаа һаань, һанаа амар хаража байха аалди? Хайран бээе архиин хороор үмхирүүлжэ, һаһаяа хороожо ябахадань, юүндэ хэрэгсээнэгүй гээшэбибди? Алкоголигууд үсөөн бэшэ. Эдэ бултадаа муу зон аад, иигэжэ ябанагүй, ямаршьегүй һайнууд, заримуудынь бэлигтэйшье аад, тиигэшоод ябана ха юм. Эдэниие баалалтын ёһоор эмшэлжэ, ёһотой хүн болгохые совет засаг оролдоно.

Хэмжээнүүдые абаха тухай газетэнүүднай яһала бэшэдэг болоо. Коллективүүд соогоо архиншадтай улам шангаар хөөрэлдэдэг болоһой гэжэ ханахаар.